

Қорақалпоқ Композиторларининг Асарларида Миллий Муסיқанинг Ўзига Хос Жанрийлик Хусусиятлари

Одилбек Темирбоев¹

Anotation: The article deals with the main genres of the composer's work, such as stage works and multi-act musical dramas, operas and ballets. In his works, he spoke about the use of the Karakalpak national vocabulary.

Keywords: Drama, music, tool, rhythm, opera, stage, work, composer, director.

Ҳар қандай сахна асари яратилаётганда албатта, шу асар руҳига мос тушадиган муסיқа ҳам ёзилади. Бунда режиссёр композитор билан бирга ҳамкорликда ишлашига туғри келади. Муסיқа спектаклнинг безакларидан ҳисобланади. Уни мукамал чиқишида муסיқанинг қанчалик туғри танланганлигига боғлиқ.

Драматургия адабиётнинг қанчалик мураккаб тури бўлмасин, барча санъатлар каби ҳаётнинг бадий инъикоси эканлиги шубҳасиз. Шундай экан, ёзувчи (драматург) ўзи яшаб турган воқиликни чуқур англаб, кўз ўнгида рўй бераётган жараёнлар моҳиятини онги ва қалби билан ҳис этгандагина ҳаётни ўз ифода воситаси ила бадий образлар ёрдамида акс эттира олишлари мумкин.

Маълумки, композиторлик ижодиётида мураккаб жанрлардан бири опера ҳисобланади. Синкретик санъат сифатида у ўз ичига профессионал муסיқа сир-асрорларидан ташқари адабиёт, муסיқа сахна қонуниятлари, драматургия, актёрлик маҳорати, рақс санъати каби санъат турларидан яхши воқиф бўлишини тақозо этади. Операга одатда маълум профессионаллик тажрибага эришган композиторларгина қўл уради ва бу бежиз эмас. Мазкур жанрни яратиш ортида катта меҳнат, орттирилган профессионал билим ва кўникмалар бўлиши табиий.

Композиторнинг “Ажинияз” операсининг асосида қорақалпоқ халқ куйларини ёзиб, улар муаллифнинг ёрқин рангли ижро услуби ва ёзма композиторлик хати ўлароқ ўзига хос бетакрор муסיкий-сахнавий асар яратишга асос бўлди. Улуғ шоирнинг ёрқин асарни муҳрлаш ва тарғиб этиш йўлида, қарангки, ўзи ҳам шундай композиторга айланди. Шунини қайд этиш лозимки катта ҳажмли асарлар композитор бисотида ягона эмас. Унинг ижодий бисотида “Айжамал” балети, Нажим Дауқараевнинг “Алпамис” пьесаси асосида муסיқали драма, Кенесбай Раҳмановнинг “Туккиз тунғилдоқ ва бир чийилдоқ” комедияси, “Посқан ел” каби симфоник поэма ва бошқа бир канча асарлар мавжуд².

Маълум композиторлик ижодиёти яратиш бўйича энг мураккаб жанрлардан бири опера ҳисобланади. Синкретик санъат сифатида у ўз ичига профессионал муסיқа сир-асрорларидан ташқари адабиёт, муסיқа сахна қонуниятлари, драматургия, актёрлик маҳорати, рақс санъати каби санъат турларидан яхши воқиф бўлишини тақозо этади. Операга одатда маълум профессионаллик тажрибага эришган композиторларгина қўл уради ва бу бежиз эмас. Қорақалпоқ биринчи миллий операсининг яратилиши республика маданий ҳаётидаги катта воқеа бўлди.

Композитор «Ажинияз» операси устида ўн йил давомида тинимсиз иш олиб борди. Операнинг биринчи актнинг биринчи кўриниши 1974 йили Бердах номидаги Қорақалпоқ муסיқали драма театрида сахна юзини кўрди. 1982 йили «Ажинияз» операси Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон композиторлари ва бастакорлари уюшмаси томонидан расмий қабул қилинди.

Операнинг премьераси 1987 йили 14 ноябрда Маданият ва санъат билим юрти ўқитувчилари ва талабалари, Нукус маданият техникумининг ўқитувчи ва ўқувчиларининг ҳамкорлигида муסיқали театр сахнасида бўлиб ўтди. Операнинг илк намойишида Махсет Хожаниязов, Базарбай Надиров, Илиш Хожаметов ва ёш хонандалар катнашдилар.

Қорақалпоқ шеърятининг классиги, XIX асрда яшаган Қосибай ўғли Ажиниязнинг умри операнинг либреттосига ётган³.

¹ 2nd year master student of the Nukus State Pedagogical Institute Education Musical Art

² Адамбаева Т. Музыкальная культура каракалпакского народа до октябрьского периода. //АН КазССР. Ин-т литературы и искусства им. М.Ауэзова – Алма-Ата, 1967.

³ Операнинг қисқача мазмуни. Бозатау элида йигит ва кизлар Наврўз байрамини сайил қилиб кутиб олаётганда уларга Хивадаги мадрасани тугатган Ажинияз шоир келиб қўшилади. Халқ уни жуда яхши кутиб олишади. Шоирнинг келганига унинг қаллиғи Ханзада ва Панахан ханнинг кизи Айберек ҳам хурсанд бўлади. Бу ерда овул оксоколлари халқ қахрамони Пиримбий билан бирга келган шоирни табриклайди. Уларнинг орасида кўп асрдан буён эзилиб келган Қорақалпоқ халқининг тақдири ҳақида суҳбат бўлади.

Ажиниязни талантли шоир, созанда, композитор ва қорақалпоқларнинг ёрқин келажаги учун курашиши жамият ишига ўз ҳиссани қўшадиган инсон сифатида кўрсатган.

Операнинг драматургияси икки қарама-қарши: ижобий қаҳрамонлар – Ажинияз, Пиримбий, Ханзада ва халқ образи ҳамда салбий қаҳрамонлар – Панахан, Айборек, Бердихан образлари доирасида гавдаланади.

«Ажинияз» операси лейтмотивлик ривожланиш омилига асосланган. Хусусан, бешта кўринишларнинг чолғу муқаддималари бош қаҳрамонлар лейтмотивларига асосланиши асарни умумий мусиқа матни ривожига ўз таъсирини кўрсатади. Композитор Н.Мухаммеддинов операда халқ кўшиқларидан кенг фойдаланган, жумладан, биринчи кўринишда Ажиниязнинг арияси «Бармекен», Пиримбийнинг арияси «Қаршига қустин баласи» каби кўшиқлар асос бўлади.

Ажиниязнинг образи операнинг муқаддимасида қорақалпоқ халқ кўшиғи «Бозатау» билан кўрсатилади. Бу кўшиқ операнинг давомида бир неча бора такрорланади. Операнинг муқаддимасида жой олган «Теке налиш» ҳамда «Бармекен» куйларининг ўзига хос ладлари, ритми ва тузилишлари лейтмотив мавзуларига ўзгача жозиба бахш этади. Бу икки куйнинг яқинлиги операнинг яқунловчи бўлимида жуда ёрқин намоён бўлади⁴.

Қорақалпоқ халқининг қайғу-ҳасратли умрини, элнинг гўзаллигини ва халқнинг такаббурлигини композитор бош қаҳрамон – шоирнинг «Бозатау» куйи ва илҳом берувчи «Еллерим барди» кўшиғи орқали кўрсатган.

Халқ ботири Пиримбийнинг образи лейтмотивга эга бўлиб, даставвал унинг мавзуси «Қарўиға қушнинг боласи» орқали берилади. Ўз таъсирлилиги бўйича бу кўшиқ «Бозатау» кўшиғига яқиндир. Опера воқеаларини ҳар хил шароитида Пиримбийни суратларида бу лейтмотив пайдо бўлади.

Шоирнинг суюкли ёри Ханзада образи ҳам лейтмотивлар орқали кўринишланган. Унинг биринчи лейтмотиви операнинг муқаддимасида ва биринчи акттаги ариясида, сўнгра операнинг барча кўринишларида Ханзаданинг образини ёритишда янграб келади. Ажинияз, Пиримбий ва Ханзада образларининг мавзувий бирлиги асарнинг яқунловчи кўринишида ёрқин намоён бўлади.

Операнинг салбий образлар доираси деярли кам бўлиб, яқна мусиқали сифатлар билан берилган. Хусусан, Панаханнинг қизи Айборекнинг ёвуз олами бир қолипик оҳанглар билан кўрсатилади. Шунга ўхшаган усуллар билан Қўнғиротнинг хони Панахан ҳам гавдалантирилади.

Операнинг ривожланиш драматургиясида хор номерларига алоҳида эътибор берилган. Саҳнадаги оммавий кўринишлар қаҳрамонларни турли шарт-шароитдаги ҳолатлари билан боғлиқ бўлган жуда таъсирли эпизодлар билан боғлиқ бўлиб, I-кўринишдаги тўрт овозли «Наврўз» байрамига бағишланган хор шулар жумласидандир.

Композитор хорларини халқ куйлари асосида яратган бўлиб, операнинг драматургиялик ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади. Ҳар бир кўринишдаги хор номерлари орқали халқни ҳаракатчанлиги, қувончли кунлари, қайғули дамлари ва орзу-умидлари кенг гармоник фактурали тузилмалари билан ифодалаган. Операни бош ғояси яқунловчи эркаклар хорида (бош қаҳрамонлари Ажинияз, Пиримбий ва халқ) умумлашган ҳолда баён қилинади⁵.

Операнинг драматургиясининг ривожланишида ва қаҳрамонларнинг образларини очишда оркестрнинг ўрин муҳимдир. Катта бўлмаган опера муқаддимаси оддий уч қисмли шаклда ёзилган бўлиб, ҳар бир бўлими операнинг ижобий қаҳрамонлари лейтмотивларининг туташ бирикиши орқали тузилганлиги кўзга ташланади. Хусусан, Ажинияз Пиримбий ва Ханзада торли ва урма зарбли чолғулар орқали гавдалантирилади. Панахан ва Айборекнинг образлари мис дамли чолғулар орқали кўрсатилади. Операнинг III-кўринишидаги уруш кўринишлари ўткир драматик оҳанглар билан, сарой қизларининг ўйин-рақслари эса нозик куйлар билан кўрсатилади.

Композитор биринчи Қорақалпоқ миллий опера воқеаларини, образларини операнинг анъанавий номерлари ва шакллари орқали кўрсатишга интиланган (ария, речитатив, хор, ансамбль ва б.лар). Операнинг ижобий образли қаҳрамонлари лейтмотивлик, ва салбий қаҳрамонлари оркестрлик, рақс саҳналари ва хор номерлари орқали ифодалаган. Операнинг оҳанглари асосини – фольклор мавзулар, қорақалпоқ мусиқасига хос қочиримлар ва миллий мусиқанинг ўзига хос жанрийлик хусусиятлари ташкил қилгани бу асарни мусиқа шинавандалари юрагида алоҳида жой эгаллаганининг яна бир сабабларидан бири.

Н.Мухаммеддинов яратган «Айжамал» балетининг либреттоси муаллифи Т.Хожасов бўлган. Ушбу балет композиторни «Ажинияз» операси каби Қорақалпоғистон Республикасининг маъданий ҳаётидаги биринчи балет бўлиб ҳисобланади. Балетнинг премьераси 1996 йили «Бердах» номидаги мусиқали драма театрида бўлиб ўтди.

Балет яхшилик ва ёмонлик кучларнинг қарама-қаршилиги кўрсатилади⁶: Айжамал, Ерман эзгулик ва одиллик тарафдорлари; Дарменбай, Оразбийке, Шилимбет ёвузлик ва адолатсизлик тарафдорларидир.

4. Вызго Т. Опера и музыкальная драма // в сб.: Музыкальная культура Сов. Узбекистана – Т., 1955

5. Джумаев Т. «Проделки Майсары» – первая узбекская комическая опера. // Вопросы музыкальной культуры Узбекистана. Выпуск 1. – Т., 1961

6. Балетнинг мазмуни бир-бирига ошиқ бўлган Қасим ва Айжамалнинг тақдирли муҳаббатига бағишланади. Балетнинг қисқача мазмуни . Дарменбайнинг ўғли Қасим қашшоқ оила Ерманнинг қизи Айжамални яхши кўради. Балетнинг биринчи кўринишида дарёнинг бўйида, овулнинг ёнида бўлаётган «Наврўз» байрами кўрсатилади.

Балетнинг бош қаҳрамони Айжамалнинг отаси Ерман, ўғай онаси Оразбийке, севган йигити Қасим ва бошқалар уларни тарифловчи лейтмотивлар билан ва мусикали мавзулар билан кўрсатилган. Айжамал ва Қасимнинг ўлим мавзуси балетни муқаддимасидан тортиб асарнинг охиригача ҳар тарафлама ривожланиб, ўлим сахнасида ўз поёнига етади.

Айжамални мусикали кўринишларида қарақалпоқ халқ куйларидан – «Қобиз» сози, «Айралик» ва бошқалардан фойдаланган. Қасим балетда «Уфори» оҳанги оёқ ўйини куйи билан кўрсатилган. Бошқа қаҳрамонлар ҳам халқ куйлари орқали кўрсатилган: «Минг тумен», «Қобиз сази», «Ешбай».

Асарда халқ турмуши кўринишларидан – «Наврўз» байрами, қизлар ўйини, уй шароитининг кўринишлари чиройли суратланган. Бўларни таъсири килиб кўрсатиш учун композитор қарақалпоқ куй кўшиқларидан –

«Қизлар кўшиғи», «Шимбай намаси», «Айқулаш» ўйини куйларидан фойдаланган. Қиз ва йигитлар ўйини икки бўлимдан ташкил топган: биринчи қисмда «Қизлар кўшиғи» юмшоқ ва лирик оҳангда «сол» минор тоналлигида берилган. Иккинчи қисмда йигитлар ўйини қарақалпоқ халқ куйи «Шимбай ойини» билан берилган. Бу куй дастлаб пастки регистрга ўтади. Куй «фа» ионий ва миксолидий халқ ладларида берилган. Бу рақсда сайилнинг асосий тематикалик материали кўрсатилган.

Қиз ва йигитлар рақси секин Ешбай чўпоннинг хушчақчақ куйига ўтади. Чўпон ён атрофдагиларни «Ешбай» куйида ижро қилиб кулдиради. Биринчи картинанинг охирида Қасимнинг шодлик ўйинига Айжамалнинг лейтмотиви кўшилади. Табиатнинг кўринишларини ва турмуш шароитларини кўрсатишда композитор симфонизация усулларини кенг фойдаланган. Дарёнинг буйларини, қалин туқайларни, қоронғу тунни, қочиш-қувлаш, уруш ҳаракатларидай жанрлик кўринишларда симфонизация усулини кенг фойдаланган. Балет катнашувчиларни ва жанрлик кўринишларни ифодалашда ижодкор драматик усулларни қўллаб, мусикали мавзуларни ривожлантириб, бурттириб кўрсатишда симфоник оркестрнинг ритмикалик, гармоник, фактура, динамика имкониятларидан унумли фойдаланиб кўпчилик тамошабинларга тушунарли мусикали асар ярата билган.

Мазкур жанрни яратиш ортида катта меҳнат, орттирилган профессионал билим ва кўникмалар бўлиши табиий.

Композиторнинг «Ажинияз» операсининг асосида қарақалпоқ халқ куйларини ёзиб, улар муаллифнинг ёрқин рангли ижро услуби ва ёзма композиторлик хати ўлароқ ўзига хос бетакрор мусикий-сахнавий асар яратишга асос бўлди. Улуғ шоирнинг ёрқин асарни муҳрлаш ва тарғиб этиш йўлида, қарангки, ўзи ҳам шундай композиторга айланди. Шуни қайд этиш лозимки катта ҳажмли асарлар композитор бисотида ягона эмас. Унинг ижодий бисотида «Айжамал» балети, Нажим Даўқараевнинг «Алпамис» пьесаси асосида мусикали драма, Кенесбай Раҳмановнинг «Тукқиз тунгилдоқ ва бир чийилдоқ» комедияси, «Посқан ел» каби симфоник поэма ва бошқа бир канча асарлар мавжуд.

Фойдаланган адабиётлар

1. Адамбаева Т. Музыкальная культура каракалпакского народа до октябрьского периода. //АН КазССР. Ин-т литературы и искусства им. М.Ауэзова – Алма-Ата, 1967.
2. Айымбетов К. Халык даналыгы. Нукус, 1968.
3. Вызго Т. Опера и музыкальная драма //в сб.: Музыкальная культура Сов. Узбекистана – Т., 1955
4. Ганзбург Г. О перспективах либреттологии / Музыкальный театр XX века: События, проблемы, итоги, перспективы / Ред.-сост. А.Баева, Е.Куриленко. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 244-249.
5. Джумаев Т. «Прodelки Майсары» – первая узбекская комическая опера. // Вопросы музыкальной культуры Узбекистана. Выпуск 1. – Т., 1961
6. Ходжаметова Г. Музыкальная культура Каракалпакстана периода независимости. Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.и.н. специальность 07.00.02. – Нукус, 2007.

Байрамга қатнашган ёшларнинг орасида Айжамал билан Қасим ҳам бор эди. Сайилдан кейин улар ёлғиз қолиб бир-бирини севишларини исъҳок қилишади.